

**ՄԵԿ ՔԱՅԼ ԴԵՊԻ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄ.
«ՄԵՆՔ» ԵՎ «ՆՐԱՆՔ» ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ 1911-1913 ԹԹ.**

Ռեզինա Գալուստյան

Թուրքական ազգային ինքնության ձևավորման ծրագրում «մենք» և «նրանք»¹ կաղապարների կառուցումն առաջնային նշանակություն ուներ: Օսմանյան կայսրությունում դա իրականացվում էր պետական մակարդակով՝ ընդհանուր ազգաստեղծման ծրագրի շրջանակներում: 1908 թ. հեղաշրջումից հետո երիտթուրք գործիչների քաղաքական հայացքներն արդեն հենված էին թուրքական ազգայնականության վրա, սակայն շատ ավելի ճկուն էին: Նրանք, լինելով ազգակերտման հիմնական գործիչները, արտաքին և ներքին քաղաքական փոփոխված իրավիճակին համապատասխան, ազգային գաղափարախոսության մեջ օգտագործում էին տարբեր ուղղություններ՝ օսմանիզմ, պան-իսլամիզմ, պանթուրքիզմ²:

Պատմությունը հսկայական նշանակություն ունի ժողովրդին ազգային կամ էթնիկ խմբի վերածելու գործընթացում: Համատեղ ջանքերը՝ հաջողությունը կամ ձախողումը, անհատներին հոգևոր կապերով շատ ավելի ամուր են կապում իրար, քան երբեմն լեզվի ընդհանրությունը, որը նույնպես ազգի տարբերակիչներից է: Պարտությունը կարող է հաղթանակից շատ ավելի հզոր ազդակ լինել ազգային ինքնագիտակցությունը խթանելու համար³: Թուրքերի դեպքում նույնպես պարտությունները գործնական նշանակություն ունեցան: Պատահական չէ, որ Կոստանդնուպոլսի համալսարանի դասախոս, լրագրող Ահմեդ Էմինը նշում է, որ թուրքերի ազգային ինքնագիտակցությունը ձեռք է բերվել պարտության, օտար-

¹ Էթնոսի «մենք» կոնցեպցիան կամ էթնոսի ինքնագիտակցությունը էթնոսի անդամների մեծ մասի պատկերացումն է իր ծագման, մշակույթի, հոգեկան կերտվածքի և վարքի յուրահատկությունների մասին (տե՛ս Նալչաջյան Ա., *Էթնիկական հոգեբանություն*, Եր., 2001, էջ 55): Երբ որևէ սոցիալական (տվյալ դեպքում՝ էթնիկ) խումբ առանձնանում է մյուսներից, ապա նրա անդամների մեջ առաջանում է «մենք»-ի զգացում, և նրանք սկսում են տարբերակել «յուրայիններին» (*սույն տեղում*, էջ 51): Սա կարևորվում է հատկապես նախացեղասպանության փուլում, երբ սահմանվում են և՛ արտաքին, և՛ ներքին խմբերը: Թուրքը, գերմանացին, հույուն, աշխատավորների դասը դիտվում են որպես դրական էություն ունեցող խմբեր, ինչը նրանց դարձնում է մարդկանց գերակա խումբ, հարգանքի արժանի ընտրյալ ժողովուրդ (տե՛ս Chiro D., McCauley C., *Why Not Kill Them All? The Logic and Prevention of Mass Political Murder*, Princeton University Press, 2006, էջ 85):

² Տե՛ս Jacob M. Landau, *Pan-Turkism: from Irredentism to Cooperation*, sec. ed., Indiana University Press, 1995, էջ 47:

³ Տե՛ս *International Relations*, rev. edition by Raymond Leslie Buel, New York, Henry Holt and Company, 1930, էջ 16:

ների թուրքատյաց քաղաքականության ու ստորացման արդյունքում⁴: Պարտությունները և պայքարը քրիստոնյա երկրների և հպատակների դեմ հանգեցրին նրան, որ 1912 թվականից կայսրությունում խմբերի տարբերակման մեջ կարևորվեց կրոնը. «օսմանցու» սահմանումից քրիստոնյաները դուրս մնացին⁵: Իր հերթին մուսուլման արքանացիների (ևսև արաբների) ապստամբությունը հարված հասցրեց պանիսլամիզմին⁶: Դա էր պատճառը, որ թուրքական մտավորականության համար հստակեցվեցին թուրքիզմի սահմանները, և դյուրին դարձավ դրա քարոզը⁷: Բալկանյան ժողովուրդների՝ կայսրությունից օտարվելու պայմաններում թուրք գաղափարախոսները կանգնեցին «ո՛վ են նրանք» հարցադրման առաջ, որն էլ հանգեցրեց «իսկ ո՛վ ենք մենք» հարցին: Այս երկու հարցերին պատասխանելով են միայն խմբի անդամները որոշում, թե ովքեր են իրենք, և թե ինչպես է պետք վարվել «նրանց» հետ⁸:

Մենք՝ մուսուլմաններս, և նրանք՝ քրիստոնյաները

1911-1913 թթ. Լիբիական և Բալկանյան պատերազմները, դրանց արդյունքում կրած պարտություններն ու տարածքային կորուստները թուրք ազգայնականների համար համապատասխան մթնոլորտ ստեղծեցին՝ թուրքական ազգայնականության սահմանները գծելու և քարոզելու համար: Ինչպես երիտթուրք գաղափարախոսներից Մունիա Թեքինալին (Մոնի Կոհեն) է նշում, ազգային ինքնագիտակցությունը թուրքերի մեջ արթնացել է Բալկանյան պատերազմներից հետո⁹: Ստեղծված միջավայրը բարենպաստ էր վերնախավի համար՝ թուրքերի մեջ «մենք» և «նրանք» կաղապարները կառուցելու համար, որը սկզբնական շրջանում ընթացավ քրիստոնյա և մուսուլման տարբերակմամբ: Թեքինալին տալիս է նաև դրա հիմնավոր բացատրությունը: Ըստ նրա՝ գիտակցելով, որ դեռևս վերացական ազգայնականության իդեալների շուրջ հնարավոր չէր համախմբել անկիրթ մարդկանց, ազգայնական գաղափարախոսները նպատակահարմար են գտել այդ համախմբվածությանը հասնել կրոնի միջոցով, քանի որ կրոնը համընդհանուր կոչ ուներ, այն դեպքում, երբ ազգայնականությունն ավելի նուրբ գործիք էր և լավ

⁴ St' u Ahmed Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, 1914, էջ 107, 108:

⁵ St' u Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Ер., 2013, էջ 33:

⁶ St' u Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, The Century Co., New York, London, 1926, էջ 320, տե՛ս նաև՝ Jacob M. Landau., *նշվ. աշխ.*, էջ 47:

⁷ St' u Uriel Heyd, *Foundations of Turkish nationalism: the life and teachings of Ziya Gökalp*, London, 1950, էջ 34: Թուրքիզմի և պանթուրքիզմի մեջ նույնպես երիտթուրքերը մեծ տարբերություն չէին դնում: Երկու գաղափարախոսություններում էլ թուրքի գերիշխող դերը հիմնական գիծն էր: Նույնիսկ Ջելալ Նուրին (1877-1939), որը հայտնի թուրք լրագրող և մտավորական էր, 1918 թ. անկեղծանում է, որ շատ քիչ տարբերություն է տեսնում թուրքիզմի և պանթուրքիզմի միջև (*նույն տեղում*):

⁸ St' u Moshman David, “Us and them: Identity and Genocide”, *Identity: an International Journal of Theory and Research*, 7(2), 2007, էջ 120:

⁹ St' u Tekin Alp, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, Liberty Press, London-England, էջ 57:

պատրաստվածություն էր պահանջում¹⁰: Երիտթուրքերի մամուլի էջերում մեծ տեղ էր զբաղեցնում իսլամի քարոզը: Բայց եթե «նոր օսմանները» դիմում էին իսլամին՝ սահմանադրական բարենորոգումները հիմնավորելու նպատակով, ապա երիտթուրքերն այն օգտագործում էին որպես Օսմանյան կայսրության բոլոր մուսուլման ժողովուրդներին թուրք սուլթանի գերիշխանության ներքո համախմբելու զենք:

Ահմեդ Էմինը շեշտում է, որ երիտթուրքերը, որոնք «ինքնագոհության պատրաստ հայրենասերներ էին», սահմանադրությունից հետո դեռևս օգտագործում էին «օսմանիզմ» և «Թուրքիայի բնակչության բոլոր տարրերի առանց դավանանքի և կրոնի խտրության միություն» արտահայտությունները, սակայն ոչ որպես համահավասար իրավունքներ հաստատելու հարթակ, այլ ոչ թուրք տարրերի ձուլման, հարկ եղած դեպքում նույնիսկ հարկադիր ձուլման կարգախոսներ. «Նման քաղաքականությունը խորացրեց և հստակեցրեց այն սահմանները, որոնք գոյություն ունեին թուրքերի և կայսրության ոչ թուրք բնակչության միջև»¹¹: Օսմանիզմից հրաժարվելն արդարացնելու նպատակով թուրք ազգայնականության գաղափարախոս Ջիյա Գյոքալփը 1913 թ. հայտնում է, որ թանգիմաթի բարենորոգիչները և «նոր օսմանները» ազնիվ չէին տարբեր համայնքների ազգային իրավունքները ճանաչելու հարցում, այլ օգտագործում էին օսմանիզմը՝ որպես կայսրությունը թուրքացնելու միջոց¹²: Երիտթուրք պարագլուխներից Ջեմալ փաշան իր հուշերում շեշտում է, որ ինքն իհարկե առաջին հերթին օսմանցի է, սակայն չի մոռանում, որ թուրք է, և ոչինչ չի կարող սասանել իր համոզմունքն առ այն, որ թուրքական ուսան է Օսմանյան կայսրության հիմնաքարը, և որ այդ երկիրը թուրքերի ստեղծածն է¹³:

Կրոնով պայմանավորված դիխտոմիզացիան՝ հասարակության բաժանումը, ստեղծման պահից ի վեր հատուկ էր Օսմանյան կայսրությանը: Իրենց պատմության ամենավաղ շրջանից սկսած՝ օսմանյան թուրքերն իրենց բնորոշել են որպես առաջամարտիկներ քրիստոնյաների դեմ պայքարում: Նրանց միջավայրում համապատասխան ավանդույթների միջոցով ստեղծվում էին հակաքրիստոնեական տրամադրություններ՝ ջիհադի քողի ներքո նվաճումներ կատարելու համար¹⁴: 1912 թ. թուրքական ազգայնական թերթերում ջիհադի կոչի աննախադեպ մասշտաբների մասին փաստում է «Armenia»-ի նույն թվականի հուլիսի համարում տպագրվող «Թուրքիա և թուրքեր» շարքը¹⁵: Կայսրության բնակչության կրոնական տարբերակումը, որը խոր արմատներ ուներ, հստակ երևում է ռուս արևելագետ Վասիլի Սմիռնովի վկայությունից: 1875 թ. նրա և Ստամբուլի համալսարանի ուսանողների միջև կայացած մի զրույցի ժամանակ ուսանողները պնդել են, որ

¹⁰ Տե՛ս Tekin Alp, *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

¹¹ Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 101:

¹² Տե՛ս Uriel Heyd, *նշվ. աշխ.*, էջ 73:

¹³ Տե՛ս Djemal Pasha, *Memoir of a Turkish Statesman, 1913-1916*, George H. Doran Company, New York, 1922, էջ 251, 252:

¹⁴ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., *Օսմանյան կայսրություն. ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920 թթ.)*, Եր., «Լուսակն», 2009, էջ 104:

¹⁵ Տե՛ս “Armenia”, July, 1912, Vol. V, No. 12.

մուսուլմանին հարիր չէ ծառայել քրիստոնեական գործում, և ընդհակառակը, քանի որ հավատակիցների դեմ կովելու առիթ կարող է ծագել: Սմիռնոլի այն հակաճառությանը, որ պայքարել պետք է ոչ թե հանուն կրոնի, այլ հայրենիքի, համալսարանի ուսանողները կատարել են հետևյալ հարցադրումը, թե Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմ սկսվելու դեպքում իրեն ո՞վ ավելի հարազատ կլինի՝ «թուրքական քրիստոնյա՞ն», թե՞ «մուսկոլյան մուսուլմանը»: Սմիռնոլի պատասխանը, թե իր հետ «ընդհանուր հայրենիքը պաշտպանող» մուսուլմանը, պարզապես չի համոզել թուրք ուսանողներին¹⁶: «Թ-անիսի» խմբագիր Հյուսեյն Ջահիդը Ադրիանապոլսի հարցը, որը բուլղարական բանակի կողմից գրավվել էր առաջին Բալկանյան պատերազմի* ընթացքում ու բանակցությունների առարկա դարձել, թերթում համարում է իսլամի և քրիստոնեության հարց. «Նրանք ցանկանում են մեզնից վերցնել Ադրիանապոլիսը՝ մուսուլմանական աշխարհը վիրավորելու և ստորացնելու նպատակով»¹⁷:

Կրոնից բացի բաժանարար էր նաև սոցիալական «անարդարության» զգացումը: «Նախկին ծառաների» հասցրած ստորացումը հստակ երևում է և՛ երիտթուրք գաղափարախոսների գրվածքներում, և՛ թուրքերի գործելակերպում: 1912 թ. «The Orient»-ի 48-րդ համարում նկարագրվում է Բալկաններից մուսուլմանների գաղթը, որոնք բուլղարական գործերի առաջխաղացման պատճառով անցնում էին Փոքր Ասիա: Այս փախստականները հայտնել են, որ իրենց գաղթի պատճառը ոչ թե վախն է բուլղարացիներից, այլ ոչ մուսուլմանների իշխանության տակ ապրելու հակակրանքը. «հատկապես նրանց իշխանության, ովքեր մի ժամանակ նրանց ուսանողներն էին՝ հոտը և նախիրը»¹⁸: Երիտթուրք գաղափարախոսներից Յուսուֆ Աբչուրան 1912 թ. գրում է. «Բուլղարացիները՝ կաթնավաճառները, սերբերը՝ խոզարածները և նույնիսկ հույները՝ պանդոկապանները, պարտության են մատնել մեզ՝ օսմանցիներին, որ նրանց տերերն ենք եղել 500 տարի: Այս դաժան ճշմարտությունը, որը մենք նույնիսկ չէինք կարող պատկերացնել, կարող է ուժեղ ապտակ լինել մեր դեմքին, որը կբացի մեր աչքերը և կուղղորդի դեպի ռացիոնալ մտածողություն»¹⁹: Նմանատիպ դիրքորոշում ունի նաև գրող Հալիդե Էդիպը, որը սերբերին, բուլղարացիներին, հույներին անվանում է «մեր նախկին պարտիզայաններ»²⁰:

¹⁶ Տե՛ս Սաֆարյան Ալ., *Զիյա Գյոքալփը և «Թուրքականության հիմունքները»*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 133:

* Առաջին Բալկանյան պատերազմը բռնկվել է 1912 թ. հոկտեմբերի 8-ին Բալկանյան դաշինքի (Բուլղարիա, Սերբիա, Հունաստան, Մոնտենեգրո) և Օսմանյան կայսրության միջև: Ավարտվել է դաշինքի հաղթանակով 1913 թ. մայիսի 30-ին:

¹⁷ “The Orient”, vol. IV, No. 34, August 20, 1913.

¹⁸ “The Orient”, vol. III, No. 48, November 27, 1912.

¹⁹ Ümit Kurt, Doğan Gürpınar, “The Balkan Wars and the Rise of the Reactionary Modernist Utopia in Young Turk Thought and the Journal *Türk Yurdu* (Turkish Homeland)”, *Nations and Nationalism* 21 (2), 2015, p. 352.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 358:

Բալկանյան պատերազմները նաև բարենպաստ միջավայր ստեղծեցին՝ մուսուլմաններին կայսրությունում մնացած քրիստոնյաների դեմ հրահրելու համար²¹: Խնդրի լուծումը դյուրին էր դառնում նաև նրանով, որ այդ մուսուլմանների շարքերը համալրվել էին Բալկաններից ներգաղթած մուհաջիրներով: Երիտթուրք գաղափարախոսները նրանց սնուցում էին կայսրության նոր տարածքային կորուստների հանդեպ վախով և քրիստոնյա ազգային փոքրամասնություններին ներկայացնում այդ հավանական վտանգի ջատագովներ: Դրան նպաստում էին նաև առկա խտրականությունները, օրինակ՝ մուսուլմանների՝ զենք կրելու արտոնությունը: Թուրքական ազգայնական գաղափարախոսները ջանում էին ամրապնդել այդ հակաքրիստոնեական տրամադրությունները: Ահմեդ Էմինը գրում է, որ սահմանադրության հռչակումից հետո բարենորոգումները հաջողությամբ չէին կարող պսակվել այն «պարզ պատճառով», որ կայսրության բնակչության միայն թուրք տարրն էր շահագրգռված երկրի բարօրությամբ²²: Թեքինալիի բնորոշմամբ Բալկանյան պատերազմների ժամանակ կեղծ ընկերները պատռեցին իրենց դիմակները և ցույց տվեցին իրենց ողջ դաժանությամբ. «Ոչ թուրք փարրերի վաղեմի վերաբերմունքը և մուսուլման այրանացիների սպարաամբությունը մեկ անգամ և ընդմիջյաբացեց թուրքերի աչքերը, որոնք մինչ այժմ կուրացված էին սրով և խաբեությամբ, կոպիտ ու ցավոտ փասարով ցույց տալով, որ նրանք բացի իրենցից, ուրիշ ոչ մեկի աջակցությանը չեն կարող սպավիհնել, և որ նրանց գոյությունը միմիայն կախված է նրանց քաղաքական, սոցիալական, մտավոր, փնտրական հզորությունից ու միաբանությունից: Այն ժամանակ, երբ բուլղարացիները, սերբերը և հույները թուրքական գործը ներքաշեցին կովի մեջ, ժողովրդի վար փարրերի սպարաամբություն սկսվեց նախկին «ընկերների» սպարաամբությունը, որոնք այժմ մեկը մյուսի երկից աղքատ ամայի երկիրը և ազգը թողեցին բախարի քնահաճույքին»²³: Բալկանյան «դավաճան» քրիստոնյա ժողովուրդների կերպարը, որոնք «ստով և խաբեությամբ» պատել էին թուրքական ազգը, սկսեցին վերագրել կայսրության սահմաններում մնացած քրիստոնյաներին:

Ազգային տարբերակում՝ կրոնականի քողի ներքո

Քրիստոնյա-մուսուլման տարբերակումն անընդհատ թուրքական մամուլում երևան էր գալիս հայ-քրդական շահերի բախման դեպքում: Օսմանյան կայսրությունում Ռուսական կայսրության դեսպան Միխայիլ Գիբարը արտգործնախարարին 1913 թ. ապրիլի 7-ին զեկուցում է այն մասին, որ մարտի վերջերին Բիթլիսի նահան-

²¹ Տե՛ս “Armenia”, September, 1912, Vol. VI, No. 2, տե՛ս նաև՝ Chirot D., McCauley C., *և՛զվ. աշխ.*, էջ 206:

²² Տե՛ս Ahmed Emin, *և՛զվ. աշխ.*, էջ 90, 91: Քրիստոնյաների բարենորոգումներին չհավատալու և դրանցով շահագրգռված չլինելուն հակասում է «Armenia»-ի համարներից մեկում թուրք աղախնի սպանության մասին տպագրված նյութը: Նրան ծեծելով սպանել են այն պատճառով, որ ցանկացել է քրիստոնեություն ընդունել և անուանապ հույնի հետ: Հույնը նույնպես սպանվել է: Դա 1908 թ. հոկտեմբերն էր՝ սահմանադրության ընդունումից երեք ամիս անց, երբ հռչակվել էր կրոնի և դավանանքի ազատություն (տե՛ս “Armenia”, July, 1912, Vol. V, No. 12):

²³ Tekin Alp, *և՛զվ. աշխ.*, էջ 15:

գում խժդժություններ են սկսվել մի քրդի սպանությունից հետո, երբ քրդի ազգականները մեղադրել են հայերին: Դեսպանի՝ մեծ վեզիրի հետ ունեցած խոսակցության արդյունքում թուրքական թերթերում դեպքը ներկայացվել է որպես հայի կողմից հայի սպանություն՝ մուսուլմաններին քրիստոնյաների դեմ հրահրելուց խոսափելու նպատակով: Ապրիլի 5-ին կառավարությունը նոր հայտարարություն է արել այս անգամ Երզնկայում ռումբի պայթյունի և հայերի տներում հրավտանգ այլ նյութերի հայտնաբերման կապակցությամբ: Այս առումով «Թանինը» պարզաբանում է, որ պայթյունը հակակառավարական բնույթ չունի, սակայն կոչ է անում ուշադրություն դարձնել այն «խոցերին, որոնցով վարակված է արևելյան Անատոլիան»: Սրան էլ հետևում է Հանում հայ կանանց վրա թուրք ժանդարների հարձակումը, որոնք դրա համար պատասխանատվության են ենթարկվում²⁴: Ռուս դեսպանի զեկուցագրերից մեկում երևում է իրավիճակի սրումը հայերի և մուսուլմանների միջև հայկական տարբեր շրջաններում: Դեսպան Գիրսը արտգործնախարարին ուղարկած մեկ այլ զեկուցագրում վերաշարադրում է պատրիարք Արշարունու՝ 1913 թ. ապրիլի 29-ին մեծ վեզիր Մահմուդ Շևքեթ փաշային հղած հուշագրի բովանդակությունը: Նախ, ըստ պատրիարքի, մուսուլմանների շրջանում ամրապնդվում է այն համոզումը, որ կայսրությանը պատահած բոլոր դժբախտությունների պատճառը քրիստոնյաներն են: Այնուհետև նա շեշտում է Ադանայի նահանգում հայերի ջարդերի կազմակերպիչներից ոմանց կրկին հայտնվելու փաստը, որոնք անընդհատ այցելում են վալիին, ինչպես նաև Ադանայի թերթերի հակաքրիստոնեական քարոզչությունը: Պատրիարքը վեր է հանում նաև անպատժելիության խնդիրը: Հուշագրում օրինակ է բերվում Վանը, որտեղ այդ պահի դրությամբ 150 հայ էր բանտարկվել մուսուլմանի սպանության մեղադրանքով, այն դեպքում, երբ հայ ուսուցչին և քահանային սպանող մուսուլմաններն ազատ էին արձակվել: Որոշ դեպքերում էլ հայի սպանության համար մուսուլմանը պարզապես պարզևատրվում էր²⁵:

Այս առումով հետաքրքրական է Սևերեկլի Փաշա Ջադե Մեհմեդ Ֆիկրի անունով մի մարդու՝ «Թասֆիրի էֆքյար» թերթին ուղարկած նամակը: Հեղինակը հայքրդական հարցը քննելիս ընթերցողին կոչ է անում չմոռանալ, որ քրդերը մուսուլման են, իսկ հայերը՝ քրիստոնյա: Ըստ նրա՝ մինչ այդ պահը քրդերի կրոնական առաջնորդներն այս երկու տարրերի միջև հարաբերությունները հրաշալի են պահպանել, այն դեպքում, երբ հայերի կրոնական առաջնորդները զբաղվել են քաղաքականությամբ և քուրդ ազգի արժանապատվությունը վիրավորելով: Նամակում ընդգծվում է մեկ այլ հարցը ևս, այն է՝ քրդերի համար «կենսական տարածքային խնդիրը»: Հեղինակը խորհուրդ է տալիս նաև հիշել, որ թեև պատրիարքը, քրդե-

²⁴ St' u *Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы в Арменіи. 26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года*, Министерство иностранныхъ дѣлъ, Петроградъ, Государственная Типографія, 1915, էջ 29-31:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 32-35: Անպատասխան մնալու պատճառով 1913 թ. մայիսի 20-ին (հունիսի 2-ին) պատրիարքը նոր հուշագիր է հանձնում մեծ վեզիրին այն հիմնավորմամբ, որ վերջին հուշագրից հետո հայերի դրությունն ուղղակի վատթարացել է (նույն տեղում, էջ 38):

րին թալանչիներ անվանելով, կառավարությունից պաշտպանություն է պահանջում հայերի համար, այնուամենայնիվ քրդերը միշտ հավատարիմ են եղել պետությանը՝ օսմանյան հայրենիքին, մեծ թվով քուրդ սպաներ և զինվորներ իրենց կյանքն են զոհել երկրի համար²⁶:

Բալկանյան պատերազմներն ստեղծեցին այն բարենպաստ միջավայրը, որտեղ մուսուլմանի և քրիստոնյայի միջև սահմանագիծն ավելի խորացավ, իսկ տարբերակումը սկսեց նեղանալ՝ քրիստոնյայից անցնելով հայի, հույնի, մակեդոնացու, ասորու, միննույն ժամանակ պահպանելով կրոնականը՝ որպես պիտակավորում: Բալկանյան քրիստոնյաները մնացին հեռվում, «Անատոլիան» դարձավ կայսրության սիրտը, իսկ այնտեղ ապրող քրիստոնյաներին վերագրվեց ներքին թշնամու կերպարը: Նախկին կրոնական նախապաշարմունքները գործի դրվեցին, պատմությունը վերաձևվեց և հարմարեցվեց ներկային²⁷:

Քարոզ և պիտակավորում

Այս շրջանում մամուլում հանդիպում են հայերի դեմ բացահայտ քարոզի դեպքերի մասին հաղորդումներ. «Շատ քիչ բան է մնացել Թուրքիայի եվրոպական հատվածից, բացի Կոստանդնուպոլսից և հարակից ծովափնյա շրջանից... շուկաներ կտարածվեն շուկայում և սրճարաններում, պանդոկներում և ճամփեզրերին՝ «այդ քրիստոնյաներն էին»: ...Սիլվանի մուֆթին վերջին բայրամի տոնին քարոզել է քրիստոնյաների, հատկապես հայերի դեմ»²⁸: «Աշխատանքը» հայտնում է Ադանայի ոստիկանության կողմից հայ ազգը հրապարակավ հայիոյելու դեպքի մասին²⁹: Հակահայկական տրամադրությունների բորբոքման մասին է հայտնում նաև Էրզրումում Ռուսական կայսրության գլխավոր հյուպատոս Ադամովը 1913 թ. դեկտեմբերի 7-ին՝ դրա մեջ մեղադրելով տեղի իթթիհաթական ակումբին և դրա ղեկավար Ահմեդ Հիլմի բեյին³⁰: Արդեն դեկտեմբերի 29-ին գլխավոր հյուպատոսը հայտնում է, որ գաղտնի ժողովներում խոսում են հայերի կոտորածների մասին, իսկ տեղի մուլայի հրամանով բոլոր մուսուլմանները սկսել են սպիտակ չալմա կրել: Շուկաների համաձայն՝ բոլորը սպասում են հրամանի Կոստանդնուպոլսից: Իթթիհաթականներն օտարերկրյա վերահսկողության դեմ ստորագրություններ են հավաքում և իրականացվելիք կոտորածների մեղքն արդեն սկսել են բարդել մեծ տերությունների վրա³¹: Ահմեդ Էմինն ինքն է նշում, որ դեռևս 1908 թ. Կրետեի կորստից հետո, երբ կղզին սուրբ հռչակվեց, հասարակական կարծիքը հնարավոր

²⁶ Տե՛ս «The Orient», vol. IV, No. 23, June 4, 1913.

²⁷ Ջարդերը մոտիվացնելու նպատակով կեղծարարությունների օգտագործմամբ անցյալի վերաձևավորման մասին մանրամասն տե՛ս Chirot D., McCauley C., *նշվ. աշխ.*, էջ 208:

²⁸ «Armenia», March, 1913, Vol. VI, No. 8.

²⁹ Տե՛ս «Աշխարհանք», Գ տարի, 10 օգոստոս, 1913, թիւ 59:

³⁰ Տե՛ս *Сборникъ дипломатическихъ документовъ...*, էջ 125:

³¹ Նույն տեղում, էջ 133:

բոլոր սոցիալական կառույցների միջոցով պարբերաբար բորբոքվում էր՝ ստեղծելով թուրքերի անպարտելիության մթնոլորտ³²:

Թուրքական մամուլում օգտագործվել են նաև պիտակավորումներ քրիստոնյաների, ինչպես նաև որոշակի էթնոսների դեմ: Թուրք գաղափարախոսներից Օմեր Մեյֆեդդինը, որն Աթիլային համարում էր թուրք ազգի հերոսներից, դեռևս 1911 թ. թուրք-խտակական պատերազմի ընթացքում տպագրված իր պատմվածքներից մեկում հայտնում է. «Աթիլյան ոտնատակ էր տվել եվրոպացիներին, ասես նրանք շներ լինեին»³³: Գրող Ֆեյզուլա Մաջիդը 1912 թ. գրված իր «Չորս բալկանցիներին»^{*} բանաստեղծության մեջ ոչ մուսուլմաններին, հատկապես անկախություն ձեռք բերած նախկին քրիստոնյա հպատակներին անվանում է մանրէներ. «Թուրքական մաշկը չի վնասվի չորս մանրէներից: Ավաղ, այդ մանրէները, որ լքում են մեր ռասայի մարմինը»³⁴: 1913 թ.՝ Յանինայի անկումից հետո, «Թասֆիրի էֆքիյարը» գրում է. «Ղեկավարի մէջ մեր կողմէ շունէն ալ ցած նկատուած Հէլլեններուն կողմէ օսմ. բերդաքաղաքի մը գրաւումը այնքան անհասանալկան կը նկատէինք որ գիրտալով հանդերձ թէ Եանիա վերջին արեւներս դժուարին դիրքի մը մէջ ինկած էր ռազմանկիթի չգոյութեան պարճառաւ, դարձեալ հասանալկան չէինք նկատեր որ բերդաքաղաքը օր մը պիտի իյսար Հէլլեններուն ձեռքը: Ոստի Եանիայի գրեթէ անսակնկալ անկումին լուրը մեզի համար իսկար ցաւայի դէպք մըն է. Մանասանդ երբ հետզհետէ տեղեկութիւն կը արանանք քաղաքին հետ Հէլլեններուն ձեռքը ինկած գերիներուն թիւին վրայ, անկարելի է որ մեր ցար չմոռնանք և վրէժ չաղաղակենք»³⁵: Ըստ Արամ Անտոնյանի՝ այս շրջանում ողջ իթթիհաթական մամուլի կոչն էր վրեժ լուծել՝ պարտության արատը մաքրելու նպատակով³⁶: «The Orient»-ի խմբագրությունը զգուշացնում է այն հավանական վտանգների մասին, որոնք կարող են առաջանալ թուրքական մամուլի կողմից հույների դեմ զգացմունքներ բորբոքելիս, և հույս հայտնում, որ օսմանյան կառավարությունը քայլեր կ'ձեռնարկի նման կարգի հողվածների տպագրությունն արգելելու ուղղությամբ³⁷:

Իրավիճակի պարզաբանման մեջ տեղ էր գտնում նաև հոգեբանական ռացիոնալացումը, ինչպես օրինակ հայտարարությունն առ այն, որ Բալկանների՝ Մակե-

³² Տե՛ս Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 102:

³³ Umit Kurt, Dogan Gurpinar, “The Young Turk historical imagination in the pursuit of mythical Turkishness and its Lost Grandeur (1911-1914)”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2016, p. 14.

^{*} Հավանաբար նկատի ունի Բալկանյան դաշինքի ազգերին՝ սերբերին, բուլղարացիներին, հույներին, չեռնոգորցիներին:

³⁴ Ümit Kurt, Doğan Gürpinar, *The Balkan Wars ...*, p. 361.

³⁵ Անտոնյան Ա., *Պարկերագարդ ընդարձակ պարմութին Պալքանեան պատերազմին*, Ա հատոր, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 887, 888:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 888:

³⁷ Տե՛ս “The Orient”, vol. IV, No. 41, October 8, 1913: Սակայն կրքերի բորբոքումը չէր կարող դադարեցվել, քանի որ 1911 թ. իթթիհաթն ընդունել էր Էգեյան ծովի ափին բնակվող քրիստոնյաների արտաքսման ծրագիրը, որը նպատակ ուներ ստեղծելու այնպիսի միջավայր, որը պետք է ստիպեր հույներին պարզապես թողնել իրենց տարածքները և հեռանալ (տե՛ս Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 62-63):

դոնիայի, Ալբանիայի կորուստն իրականում տարասեռ և խնդրահարույց հատվածների անջատումն էր կայսրությունից, որոնց պահելը դժվար էր, թանկ և խլում էր թուրքերի ներուժի մեծ մասը³⁸: Դրանց կորստով կայսրությունը դարձավ ավելի միատարր, հետևաբար՝ հեշտ կառավարելի, և հնարավոր դարձավ ուշադրությունը կենտրոնացնել հայ-քրդական ու արաբական խնդիրների վրա: Որոշ թուրք մտավորականներ անհաջողությունները կապում էին Աբդուլ Համիդին գահընկեց անելու, ոչ մուսուլման տարրերին հավասար իրավունքներ շնորհելու և նույնիսկ Կոստանդնուպոլսի շների հանդեպ անմարդկային վերաբերմունքի հետ*, սակայն կային նաև ուրիշները, որոնք բարենորոգումների բացակայությունն էին որպես պատճառ դիտարկում³⁹:

Որոշ թերթեր էլ համբերատարության կոչ էին անում, ինչպես օրինակ՝ «Մենինը»⁴⁰, շեշտելով այն, որ կգա ժամանակը, երբ թուրքերը կպահանջեն Բալկանյան խնդրի լուծում՝ իրենց ձեռնառու պայմաններով, սակայն «Այսօր հանուն մեր ազգի շահի, մենք պետք է համբերատար լինենք: Չպետք է կասկածենք, որ մեր համբերատարության սպառման և (աստված մի արասցե) նոր կոտորած սկսելու դեպքում մենք նորից դեմ առ դեմ կկանգնենք վերջնական արտաքին ներխուժման: Մեր թշնամիների ցանկությունը և ջանքերը հեռանկարում ունեն միայն այս նպատակը»⁴¹: «Իկդամը» նույնպես անդրադառնում է այս հարցին, որ դժվար կացությունից դուրս գալու միակ ձևը «չանելն է այն, ինչ մեզսից ունանք ցանկանում են անել», այն է՝ քրիստոնյաների հանդեպ մուսուլմանների ատելության բորբոքումը: Թերթը, իհարկե, իր պարտքն է համարում ընդգծել, որ Բալկանյան պատերազմում քրիստոնեությունն անարդար է վարվել մուսուլմանության հետ, սակայն «անարդար, հատկապես այժմ, բացթողում կլինի մեր քրիստոնյա հայրենակիցներին դրա համար պատասխանատվության ենթարկելը»⁴²: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ և՛ իթթիհաթի օրգան «Մենինը» («Թանինը»), և՛ իթթիլյաֆի գաղափարները ներկայացնող «Իկդամը» նման հայտարարություն անելիս ևս մեկ անգամ ընդգ-

³⁸ Տե՛ս Ahmed Emin, *նշվ. աշխ.*, էջ 112:

³⁹ 1911 թ. հուլիսին Կոստանդնուպոլսից մոտ 80,000 թափառական շների հավաքելով՝ նավով տեղափոխել են Մարմարա ծովում գտնվող մի անմարդաբնակ կղզի: Նրանց մի մասը խեղդվել է՝ փորձելով հետ լողալ նավերի ուղղությամբ, մյուսներն աստիճանաբար սովամահ են եղել: Հստ ժամանակակիցների՝ քաղաքում երկար ժամանակ լսվել է նրանց ոռնոցը: Մարդիկ հավատում էին, որ այդ դժբանության համար աստված պատժելու է իրենց: Այդ իսկ պատճառով հետագա դժբախտությունները կապում էին շների հանդեպ այդ անմարդկային վերաբերմունքի հետ::

³⁹ Տե՛ս “The Orient”, vol. III, No. 52, December 25, 1912: «Իկդամը» նույնպես «Ինչպե՛ս կարող ենք կրկին բարձրանալ» հարցին պատասխանում է. «Մենք կարող ենք անել դա երկար և հիմնավոր մտավոր, սոցիալական և նույնիսկ ֆիզիկական կրթությամբ» (“The Orient”, vol. IV, No. 15, April 9, 1913):

⁴⁰ «Թանինը», որը երիտթուրքերի օրգանն էր, հանդես է եկել նաև «Մենին», «Ջենին», «Ռենին» և «Հաք» անվանումներով, երիտթուրքերի՝ ընդդիմություն կազմելու վեց ամիսների ընթացքում:

⁴¹ Տե՛ս “The Orient”, vol. III, No. 44, October 30, 1912:

⁴² “The Orient”, vol. IV, No. 31, July 30, 1913.

ծում են կապը Բալկանների և կայսրության քրիստոնյաների միջև, իսկ հանդուրժողականության այս կոչն անում են ընդդիմություն ներկայացնելու ժամանակ⁴³:

Արդյունքները

Բալկաններից հետո փոփոխությունը թուրք ազգայնականների գաղափարախոսություններում ակնհայտ դարձավ: Զիյա Գյոքալփը 1913 թ. իր գրվածքներում, մերժելով «օսմանյան ազգ» հասկացությունը, դեռևս դրական է հակված բազմէթնիկ կայսրության գոյության նկատմամբ: 1914 թ. նա արդեն գրում է, որ պետությունը կարող է գոյատևել միայն մեկ ազգի վրա հենվելով, քանի որ տարբեր ազգերի ներկայացուցիչները չեն կարող սիրել միևնույն հայրենիքը⁴⁴: Ոչնչանալու վախն ամենահիմնական վախերից է⁴⁵, և այն հանրության մեջ պարբերաբար սնուցվում էր թուրքական կառավարության կողմից: Հայկական բարենորոգումների հարցի բարձրացումը նոր գործոն դարձավ այդ պաշտոնական քաղաքականության մեջ: Փարիզյան «Temps»-ում տպագրվում է Պոդոս Նուբար փաշայի հարցազրույցը հայկական բարենորոգումների մասին: «Թանինը» դրան պատասխանում է հետևյալ կերպ. «Օտարերկրացին կարող է առանձնացնել Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը և դրա հիման վրա պահանջել բարենորոգումներ: Բայց օսմանցու համար դա անթույլատրելի է: Եթե Նուբար փաշան խոսում է հայերի հավատարմության, հայրենիքի հանդեպ նրանց սիրո և ինքնավարություն ընդունելու դժկամության մասին, ինչո՞ւ է նա որդեգրել իր հավաստիացումներին կոպտորեն հակասող նման տեսակետ: Թող ոչ ոք այլևս չխոսի Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մասին»⁴⁶: Առանց խորանալու առաջարկվող բարենորոգումների բնույթի մեջ՝ Օսմանյան կայսրության ղեկավարները դա ընկալում էին որպես զիջում կրոնական և էթնիկ փոքրամասնություններին, հետևաբար՝ դեմ էին կանգնում ցանկացած նման առաջարկի, ինչպես օրինակ՝ մակեդոնական հարցի ժամանակ, երբ «Թանինը» գրում է, որ այնքան ժամանակ, քանի դեռ եվրոպական տերություն-

⁴³ «Ազատություն և համաձայնություն» (Հյուրիեթ վե իթթիլյաֆ) կուսակցությունը ստեղծվել է 1911 թ.: Դեմ էր իթթիհաթական վարչակարգին: 1912 թ. հուլիսին ընդդիմադիր այլ ուժերի հետ հեղաշրջման միջոցով տապալել են երիտթուրքերին: Օգոստոսին ցրվել է նաև խորհրդարանը, որում մեծամասնություն էին կազմում իթթիհաթականները: 1913 թ. հունվարի 23-ին՝ այն բանից հետո, երբ հունվարի 22-ին Ադրիանապոլիսը հանձնվեց Բուլղարիային, երիտթուրքերը, կրկին հեղաշրջում իրականացնելով, կազմեցին կառավարություն (տե՛ս Բայբուրդյան Վ., *Օսմանյան կայսրության պայմանություն*, Եր., ԵՊՀ, 2011, էջ 627, 631, Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, third ed., New York, Oxford, Oxford University Press, 2002, էջ 224-226):

⁴⁴ Տե՛ս Uriel Heyd, *նշվ. աշխ.*, էջ 72, 73: «Եթե նույնիսկ ոչ պետական մշակութային խումբը ցանկանում է լինել հավատարիմ պետությանը, որում բնակվում է, կասկածն առ այն, որ նա սպառնում է պետությանը, այդ խումբը դարձնում է խոցելի հետապնդման համար» (Chirot D., McCauley C., *նշվ. աշխ.*, էջ 49):

⁴⁵ Տե՛ս Karl Albrecht, *Practical Intelligence: the Art and Science of Common Sense*, San Francisco, John Wiley&Sons, Inc., 2007, էջ 306:

⁴⁶ “*The Orient*”, vol. IV, No. 51, December 17, 1913.

ները պահանջում են բարենորոգումներ Մակեդոնիայի համար, իրենք բարոյապես պարտավորված են ընդդիմանալու դրան⁴⁷:

Այսպիսով, 1911-1913 թթ. վերջնականապես տեղի ունեցավ անցումն օսմանիզմից թուրքիզմին: Այդ գործընթացի մեջ անհրաժեշտ քայլ էր «մենք» և «նրանք» կաղապարների կառուցումը: Զննության համար այս թեման կարևոր է նրանով, որ յուրաքանչյուր ցեղասպանության հիմքում իրենց խումբ ընկալող անհատներն են, որոնք գործում են համատեղ՝ իրենց խմբի շահերից ելնելով ընդդեմ մի ուրիշ խմբի, ընդդեմ «նրանց»⁴⁸: Մինչ այդ հասարակության բաժանումն Օսմանյան կայսրությունում հիմնված էր կրոնի վրա, բայց 1911-1913 թթ. «նրանք»-ը կազմված էր ոչ թե ընդհանրապես քրիստոնյաներից, այլ որոշակի էթնոսներից՝ հայից, հույնից, ասորուց: Ազգային նման տարբերակումը հստակեցրեց թշնամու կերպարը և դյուրին դարձրեց նրա հետագա ոչնչացումը:

⁴⁷ Տե՛ս «*Armenia*», November, 1912, Vol. VI, No. 4:

⁴⁸ Տե՛ս Moshman David, *Us and them...*, էջ 116: Թուրքագետ Ա. Ավագյանը գտնում է, որ երիտթուրքերի որոշումներում «մենք» կամ «նրանք» կոնցեպցիան գերակայում էր արդեն 1910 թվականից սկսած (տե՛ս Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 41):

ՄԵԿ ՔԱՅԼ ԴԵՊԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄ. «ՄԵՆՔ» ԵՎ «ՆՐԱՆՔ» ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ 1911-1913 ԹԹ.

Ռեգինա Գալուստյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Յուրաքանչյուր ձևավորված էթնոսի կամ ազգի անդամ տարբերակում է «մենք»-ը և «նրանք»-ը: «Մենք» և «նրանք» կոնցեպցիաների ձևավորումը թուրքական ազգային ինքնության կառուցման ծրագրում առաջնային նշանակություն ունեն: 1911-1913 թթ. Լիբիական և Բալկանյան պատերազմները բարենպաստ միջավայր ստեղծեցին թուրք ազգայնական վերնախավի համար՝ այդ կաղապարները ձևավորելու, թուրքական ազգայնականության սահմանները գծելու և այն քարոզելու համար: Քննության համար այս թեման կարևոր է նրանով, որ յուրաքանչյուր ցեղասպանության հիմքում իրենց խումբ ընկալող անհատներն են, որոնք գործում են ընդդեմ «նրանց»: «Մենք»-ի և «նրանք»-ի տարբերակումը նախապայման է ոչ միայն ազգային ինքնության կերտման, այլ նաև ցեղասպանության իրականացման համար, քանի որ հստակեցվում է թշնամու կերպարը, և դյուրացվում նրա հետագա ոչնչացումը:

Բանալի բառեր՝ ազգային ինքնություն, «մենք» և «նրանք», քրիստոնյա, մուսուլման, երիտթուրքեր, քարոզչություն, ցեղասպանություն:

ONE STEP TOWARDS TURKISH IDENTITY BUILDING: THE FORMATION OF “US” AND “THEM” CONCEPTS IN 1911-1913

Regina Galustyan

SUMMARY

A member of the formed ethnicity or nationality distinguishes “us” and “them”. The formation of the conceptions “us” and “them” was of primary importance in the Turkish national identity building program. The Libyan and Balkan Wars of 1911-1913 created a favorable environment for the Turkish nationalist elite to form these shapes, to draw the borders of the Turkish nationalism, and to propagate it. This topic is important for discussion, as on the base of all the genocides are individuals, acting against “them”, who perceive themselves as a group. The differentiation between “us” and “them” is a prerequisite not only for the national identity formation, but also for the implementation of genocide, as the image of the enemy is clarified in this process and the subsequent destruction of it becomes easier.

Keywords: National identity, “us” and “them”, Christian, Muslim, Young Turks, propaganda, genocide.

ОДИН ШАГ К ПОСТРОЕНИЮ ТУРЕЦКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ:
ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПЦИЙ «МЫ» И «ОНИ» В 1911-1913 ГГ.

Регина Галустян

РЕЗЮМЕ

Представитель каждого сформированного этноса или нации делает различие между «мы» - членами своей национальной группы, и «они» - членами других национальных групп. Формирование концепций «мы» и «они» имело первостепенное значение в программе создания турецкой национальной идентичности. Ливийская и балканские войны 1911-1913 годов создали благоприятные условия для конструирования данных форм, определения границ турецкого национализма и его пропаганды. Важность данной темы для изучения обусловлена тем обстоятельством, что у истоков всех геноцидов стоят люди, воспринимающие себя как группу («мы»), действующую против других («них»). Дифференциация «мы» и «они» является предпосылкой не только для формирования национальной идентичности, но и для совершения геноцида, так как в результате данного процесса дифференциации проясняется образ врага и облегчается его последующее уничтожение.

Ключевые слова: национальная идентичность, «мы» и «они», христиане, мусульмане, младотурки, пропаганда, геноцид.